

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

С. В. ВІДНЯНСЬКИЙ (Київ), А. Ю. МАРТИНОВ (Київ)

**Зовнішня політика України
як предмет історичного аналізу:
концептуальні підходи та перспективи**

Одним із найскладніших предметів наукового дослідження є міжнародні відносини взагалі та зовнішня політика окремих держав зокрема. Ця проблематика поєднує в собі комплекс системних складових всесвітньої та національної історії. Вона вимагає обрання відповідних методологічних підходів порівняльного (компаративного) дослідження, системного й структурно-функціонального аналізу зовнішньої політики і дипломатії.

Нам здається, що ці поняття не є синонімічними, хоча за традицією досить “ліберального” ставлення до наукової термінології вони досить

часто замінюють одне одного. Прикладом цього є вже майже класичні фундаментальні праці як істориків, так і політологів. А. Дебідур назвав своє дослідження історії міжнародних відносин ХІХ ст. “Дипломатичною історією Європи”, відомий американський дипломат Г. Кіссінджер зробив аналіз історії міжнародних відносин бурхливого ХХ ст. у праці “Дипломатія”, а Ж.-Б. Дюрозель своє бачення цього історичного періоду виклав у досить популярній серед сучасного студентства “Історії дипломатії від 1919 року до наших днів”. Серед такої узагальнюючої літератури назвемо ще працю П. Кальвакорессі “Світова політика після 1945 р.”, яка хронологічно доведена до 1995 року.

Зовнішню політику ми можемо розглядати як концептуальний курс певної держави у міжнародних справах, спрямований на підтримання та врегулювання відносин із іншими державами на основі певної мети та загально визнаних принципів. Головною метою зовнішньої політики залишається створення сприятливих умов для реалізації завдань внутрішньої політики. Активність й ефективність зовнішньої політики безпосередньо залежить від внутрішнього становища держави. Посилення інтернаціоналізації — важливого фактора розвитку як людства взагалі, так і окремих націй зокрема — поступово розмиває межі між традиційною внутрішньою та зовнішньою політикою. Перемога системи глобального капіталізму після розпаду СРСР привела до посилення взаємовпливу між іманентними та екзогенними чинниками розвитку. Важливим свідченням інтенсивності названого процесу є формування спільної зовнішньої та оборонної політики держав — членів Європейського Союзу.

В умовах формування нових систем комунікацій нові завдання постають і перед традиційною дипломатією. Вона залишається одним із головних і найбільш ефективних засобів здійснення зовнішньої політики. Водночас зміна сенсу поняття “дипломатія” має свою історію.

За часів Римської імперії “дипломатами” були посланники, котрі мали сенатську рекомендаційну грамоту, яка підтверджувала їхні повноваження в провінціях або за кордоном. Характеризуючи значення цього напрямку державної діяльності, відомий італійський мислитель часів Ренесансу Н. Макіавеллі наголошував, що дипломатія дала Римові більше, ніж усі війни, разом взяті ¹.

У середньовічній Європі провідну роль відігравала дипломатія Римських пап, венеціанських дожів, тиранів італійських міст-держав, візантійських та німецьких імператорів, французьких та британських королів. Але тоді ще *міжнародні відносини не мали постійного системного характеру*. Лише після Вестфальського миру 1648 р. настала нова епоха в історії розвитку міжнародних відносин. В Європі, зокрема, з’явилися перші постійні посольства.

Термін “дипломатія” для позначення діяльності держави в сфері зовнішніх відносин увійшов у вжиток після Великої французької революції. З того часу дипломатією називають сукупність засобів, методів, правових форм здійснення мирним шляхом зовнішньої функції держави, тобто її діяльність у міжнародних відносинах, спрямовану на повноцінну реалізацію національних інтересів, захист своїх громадян за кордоном, проведення переговорів, міжнародних конференцій, участь у роботі міжнародних організацій. Діяльність дипломатів, у свою чергу, має спрямовуватися на розвиток офіційних відносин між незалежними державами.

Отже, дипломатія належить до сфери зовнішньої політики держави, застосовує переговори як основний інструмент здійснення міжнародних відносин, із метою реалізації відповідних функцій використовує державних службовців-дипломатів. У сучасних умовах формування та інтенсив-

ного розвитку наднаціональних структур, пов'язаних із різноманітними регіональними, міжрегіональними та універсальними міждержавними структурами, посиленням щільності міжнародного політичного, економічного, інформаційного, культурно-цивілізаційного обміну істотно посилюється значення та все більш важливою стає роль ефективної діяльності дипломатичної служби. Це стосується не лише провідних світових гравців, а й нових незалежних держав, які намагаються закріпити за собою певну нішу в надзвичайно складній сучасній системі міжнародних відносин. Тому необхідно постійно відчувати за собою досвід віків національної дипломатичної традиції, яка має бути важливим джерелом впевненості у власних силах та спонукати до творчого осмислення нових нетривіальних підходів до зовнішньополітичної діяльності на основі корисного досвіду минулого.

Дипломатичні традиції на українських землях пов'язані зі становленням та розвитком Київської Русі. Міжнародні відносини однієї з найбільших середньовічних держав, котра на політичній мапі тогочасної Європи майже дорівнювала імперії Карла Великого, значно розширилися і зміцніли після того, як Київська держава стала рівним і повноправним членом християнської спільноти. Усвідомлюючи свою силу, Русь прагнула порозуміння з іншими народами, укладала угоди, які допомагали досягати миру. У цьому контексті важливим компонентом тогочасної дипломатії були міждинастичні шлюби. Найбільші успіхи на цьому терені мав Ярослав Мудрий, якого навіть називали “тестем” Європи. Стабільні династичні зв'язки, активна участь Київської Русі в складних європейських дипломатичних комбінаціях, коаліціях та війнах засвідчують, що в цей історичний період вона була *органічною частиною європейської державно-політичної системи*, виконуючи важливі комунікаційно-цивілізаційні функції між Заходом та Сходом, Північчю та Півднем.

Хрестові походи, які стали відповіддю Європи на виклик мусульманським завоюванням, що торговельно-економічно відокремили Старий континент від багатого Сходу, а також постійні набіги монголо-татар пересунули Русь на периферію міжнародних відносин, що стало зовнішньополітичним фактором занепаду Київської держави. Адже зменшилися можливості для утвердження самостійної української держави та проведення власної зовнішньої політики. Певною спробою цього були регіональні міжнародні зв'язки Галицько-Волинської держави, але в цілому перший цикл української державності скінчився ².

Період Ренесансу та Реформації істотно позначився не лише на засадах внутрішнього розвитку європейських народів, а й на системі європейської рівноваги сил. Конфлікт між папством та імператорами Священної Римської імперії перешкоджав створенню європейської імперії гегемона, яка могла виникнути на засадах релігійного універсалізму за моделлю Візантійської імперії ³. Реформація надала державам нову свободу дій не лише в релігійній, а й у політичній сфері. Тридцятирічна міжконфесійна війна (1618—1648 рр.) в Європі спустошила центральноевропейський регіон. Так, Німеччина втратила третину свого населення. За часів цього континентального конфлікту кардинал Рішельє почав проводити французьку зовнішню політику на засадах “державного (або, говорячи політичною мовою XX ст., — національного) інтересу”. Успіх такої політики залежить від вміння правильно оцінити співвідношення сил, певна рівновага яких досягається в періодичних конфліктах. Концепція рівноваги сил мала послабити контроль однієї держави над іншою та ввести конфлікти в певні рамки, аби не зруйнувати остаточно міжнародний порядок. Тогочасні європейські династії забезпечували безпеку своїх держав за рахунок

постійної територіальної експансії. В ті часи саме *українське козацтво* поступово *ставало важливим елементом антитурецького альянсу європейських держав*⁴. Фактично козаки контролювали важливий нервовий вузол перетинання життєвих інтересів Західної Європи, Близької Порти та Московської держави.

Принципово новий етап в історії власне української дипломатії пов'язаний із національно-визвольною революцією, що розпочалася взимку 1648 р. козацьким повстанням на Запорозькій Січі й увінчалася появою на політичній мапі Європи нового державного утворення — Української держави. *Українські землі, які до того часу переважно були об'єктом міжнародної політики, стають її важливим суб'єктом.*

Нагальна потреба пошуку союзників у боротьбі проти Речі Посполитої та забезпечення гарантій існування нової держави генерували надзвичайно активну зовнішньополітичну діяльність гетьманського уряду. За умов запеклого протиборства тогочасних провідних держав та різних політичних сил у Східній та Південно-Східній Європі Б. Хмельницькому майже завжди вдавалося знаходити оптимальні рішення, укладаючи союзи з одними чи добиватися нейтралізації інших. Але тогочасна міжнародна ситуація в регіоні та в Європі загалом засвідчувала, що жодна з навколишніх держав, звичайно, не була зацікавлена в існуванні незалежної України⁵.

Загроза політичного порозуміння Речі Посполитої і Кримського ханства прискорила досягнення воєнно-політичного союзу 1654 р. із Московським царством. Тоді здавалося, що це був лише тактичний вибір. Але подальший хід історії перетворив його на стратегічний, цивілізаційний вибір. Фактично по Дніпру пройшов Рубікон, який відокремив Східну Україну від Західної. Незабаром політика Петра I та Катерини II позбавили східні українські землі залишків автономного статусу. Після трьох поділів Речі Посполитої більшість етнічних українських земель опинилась у складі Російської імперії. «Постійно воюючи та поширюючись на всі сторони, — як пише Г. Кіссінджер, — Росія вважала, що їй увесь час погрожують. Чим більшою ставала імперія, тим вразливішою вона себе почувала»⁶. Росія водночас була загрозою європейському балансу сил і його важливою складовою.

У середині XIX ст. Кримська війна підірвала засади європейської системи міжнародних відносин, яка сформувалася внаслідок поразки наполеонівської Франції у війні проти антифранцузької коаліції. Росія не змогла отримати Константинополь та Чорноморські протоки, водночас послаблення Священного союзу вивело Францію з дипломатичної ізоляції. Це значно прискорило формування сприятливих зовнішньополітичних умов для національного об'єднання Італії та утворення Німецької імперії.

Формування могутніх національних держав загострило конкурентну боротьбу за перерозподіл сфер впливу в світі, що врешті-решт привело людство до Першої світової війни. Вона стала проявом духовної та моральної кризи сучасної цивілізації, заклала алгоритм багатьох міждержавних протиріч, що потрясли людство впродовж минулого XX ст., прологом якого, по суті, й стала названа історична подія.

Перед Україною постало надзвичайно складне завдання об'єднання власних етнічних територій та здобуття державної незалежності. Вирішення цієї проблеми могло відбутись лише за умов радикальних змін усієї системи міжнародних відносин.

Минуле століття було чи не найтяжчим у багатомісячній історії України через цілий ряд обставин, насамперед зовнішнього характеру. Адже на іс-

торичну долю українського народу значний вплив завжди здійснювали зовнішні, міжнародні фактори.

Розпочала Україна ХХ ст. бездержавною, будучи поділеною між Російською імперією та Австро-Угорською монархією. Отже, становище й перспективи України на міжнародній арені виглядали справді невтішними. Навіть з фактом самого існування української нації погоджувалися лише окремі вчені. Більшість європейських державних діячів вважала український народ, використовуючи термін Гегеля, “неісторичним”. Ситуація й події на українських землях розглядалися як внутрішня справа Росії чи Австро-Угорщини. Петербург та Відень воліли розігрувати “українську карту” поміж собою, перетворивши українські землі на об’єкт експлуатації. Водночас бездержавність і роз’єднаність українських земель й загострення суперечностей між Російською імперією та Габсбурзькою монархією робили Україну важливим об’єктом дипломатичної гри провідних держав Європи.

З проголошенням Української Народної Республіки в Києві у 1917 р. і Західноукраїнської Народної Республіки у Львові в 1918 р. українське питання перетворюється на дедалі вагоміший фактор міжнародного життя. Це вимагало прискореного становлення зовнішньополітичної служби України. З першого дня існування Генерального секретаріату в його складі розпочало діяльність Генеральне секретарство з міжнаціональних справ, яке можна вважати предтечею першого українського зовнішньополітичного відомства в ХХ столітті.

22 грудня 1917 р. Голова Генерального секретаріату УНР, проголошеної Третім Універсалом Центральної Ради, В. Винниченко і Генеральний секретар з міжнаціональних справ О. Шульгін підписали “Законопроект про створення Генерального секретарства міжнародних справ”. Того ж дня він був схвалений на засіданні уряду УНР. Шануючи історичні традиції, 22 грудня 2000 р. українські дипломати вперше відсвяткували своє професійне свято.

Після проголошення незалежності УНР розпочалася робота над створенням мережі дипломатично-консульських установ та формуванням відповідної правової бази дипломатичної діяльності. Основна діяльність українських дипломатичних представництв і спеціальних делегацій УНР була спрямована на забезпечення широкого міжнародного визнання України та здобуття міжнародної підтримки в її державницьких прагненнях.

Важливою сторінкою в історії новітньої української дипломатії стала зовнішньополітична діяльність Західноукраїнської Народної Республіки. Зовнішньополітична діяльність ЗУНР спрямовувалась у двох головних напрямках — встановлення відносин із наддніпрянською Українською Народною Республікою та налагодження контактів з державами Антанти. Керуючись спільним прагненням до історичного об’єднання українських земель в соборній державі, 22 січня 1919 р. представники обох урядів проголосили Акт злуки УНР та ЗУНР.

Однак для переважної більшості європейських держав українські землі й політичні події, що відбувалися на них, становили лише тактичний інтерес і розглядалися як знаряддя власної національної політики. Практично всі великі й сусідні держави — Росія, Австро-Угорщина, Німеччина, Польща, Румунія, країни переможної Антанти — хоча й визнали, наприклад, уряд УНР, встановили з нею дипломатичні зв’язки (таких країн було близько 30), але проводили в цей час щодо України ворожу її державницьким інтересам політику. Не знайшлося, наприклад, окремого місця “українському питанню” у програмних заявах президента США В. Вільсона, зокрема в його відомих “14 пунктах” від 8 січня 1918 р., щодо національного

самовизначення пригноблених народів Європи після Першої світової війни⁷.

Про це свідчать також і негативні для українського народу наслідки перших у ХХ ст. міжнародних актів, учасницею яких виступала УНР, — Брестської мирної угоди з Центральними державами (лютий 1918 р.) і Варшавського договору з Польщею (квітень 1920 р.), а також післявоєнна доля українських земель, яку визначали великі держави на Паризькій мирній конференції у 1919—1920 рр. Врешті-решт територіальні питання були вирішені не на користь України. Адже і там, незважаючи на зусилля молодого української дипломатії, ніхто з союзників навіть не допускав можливості створення незалежної Української держави. Виходячи з геополітичних реалій тогочасної системи міжнародних відносин, українські землі знову були поділені, на цей раз між чотирма державами — Радянською Росією, Польщею, Чехословаччиною та Румунією.

Таким чином, спроба першого у ХХ ст. реального прориву на міжнародну арену закінчилася для України невдачею. Історичний досвід засвідчив істотний стратегічний прорахунок країн західної демократії, які не бажали помічати Україну та її інтереси.

Водночас з державотворчими процесами, що здійснювали уряди УНР, Гетьманату та ЗУНР, відбувалося формування державних структур радянської України, яка була проголошена в грудні 1917 р. у Харкові. Народне секретарство міжнаціональних справ налагоджувало взаємодію з московським Раднаркомом, насамперед у військових діях та веденні іноземних справ. Зі створенням у січні 1919 р. Раднаркому УСРР його очолює Х. Раківський, який водночас обіймає посаду наркома закордонних справ. За час своєї діяльності уряд УСРР розгорнув мережу власних дипломатичних представництв. Були встановлені дипломатичні відносини з 15 державами, укладено понад 80 договорів і угод. Але й цей український прорив в міжнародних відносинах був короткочасним явищем.

Ситуація змінилася після утворення в грудні 1922 р. Радянського Союзу. Усі зовнішньополітичні і торговельно-економічні зв'язки України перейшли до сфери компетенції союзного центру, що позбавило УСРР права на самостійну зовнішньополітичну діяльність.

Наприкінці Другої світової війни відбувся новий, вже третій у ХХ ст. і найбільш значний за своїми наслідками прорив України на міжнародну арену. Як і все в СРСР, він відбувся насамперед у формі командно-адміністративного декретування. 1 лютого 1944 р. сесія Верховної Ради СРСР прийняла закон “Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин та про перетворення у зв'язку з цим народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного в союзно-республіканський народний комісаріат”. Цей крок здійснювався з метою врівноваження квоти голосів у створюваній Організації Об'єднаних Націй.

5 лютого 1944 р. було ухвалено постанову політбюро ЦК КП(б)У та указ Президії Верховної Ради УРСР про утворення українського НКЗС⁸. Цим актом після двадцятип'ятирічної перерви, по суті, поновлювалися права союзних республік у сфері зовнішньополітичної діяльності. Хоча вихід України на міжнародну арену відбувся вольовим порядком і мав на меті насамперед утилітарні цілі — посилити вплив СРСР у міжнародних справах, — цей процес, безумовно, спирався на історичні традиції українського народу, а також, як справедливо наголошує український історик М.В. Коваль, на об'єктивно зумовлену базу, що сформувалася у переломний воєнний період.

У першу чергу треба наголосити на важливості впливу українського воєнно-стратегічного фактора на перебіг подій Другої світової війни. Вар-

то нагадати, що українці були втягнуті у війну ще на початку 1939 р. 15 березня цього року, коли Сойм Карпатської України проголосив державну незалежність, війська Угорщини перейшли кордон новоутвореної української держави. Закарпатські українці, на допомогу яким поспішили бійці ОУН з Галичини, створили військове формування — Карпатську Січ і встали у нерівний бій з агресором. Чимало дослідників вважають цей короткочасний збройний опір, який тривав декілька днів і уніс життя понад 1 тис. українських патріотів, взагалі спробою першого (після подій громадянської війни в Іспанії) збройного опору фашистському агресору в Європі.

У вересні 1939 р., під час нападу Німеччини на Польщу, сотні тисяч українців у складі польських збройних сил брали участь у кровопролитних боях із загарбниками. Чимало українців, яким удалося втекти з німецьких концтаборів, стали бійцями Рухів Опору в багатьох європейських країнах.

Протягом 40 місяців — з початку Великої Вітчизняної війни і до завершення визволення — територія УРСР була найважливішим театром воєнних дій в Європі. Тут відбулися вирішальні за своїми наслідками бої: 29 з 76 стратегічних й фронтових оборонних та наступальних операцій Другої світової війни. Український напрям та його продовження — південноросійський — постійно були центральними на радянсько-німецькому фронті й взагалі на всьому європейському театрі військових дій. Тут зосереджувалося від 57 % до понад 76 % загальної кількості дивізій противника, причому саме тут були розгромлені 606 з них, тоді як на інших фронтах зазнали поразки 176 дивізій ворога. Бої регулярних військ на українському театрі воєнних дій (за новітніми даними, кількість українців, які брали участь у війні в складі збройних сил СРСР, становила не менше 7 млн чоловік) поєднувалися зі збройною підпільно-партизанською боротьбою як радянського (від 70 до 200 тис. партизанів), так і суто національного характеру (від 100 до 300 тис. бійців УПА в Західній Україні).

Ні Сталін, ні Гітлер не мислили без України остаточного успіху в війні. Це, зокрема, й зумовило вкрай безкомпромісний, запеклий характер бойових дій на території республіки, внаслідок чого Україна особливо постраждала, втративши кожного п'ятого свого мешканця та значну частину свого економічного потенціалу. Однак навіть за цих трагічних умов вона залишалася помітною величиною європейського масштабу.

Повага та симпатії до України з боку світової громадськості посилювалися й набули характеру масового співчуття, коли стало відомо про величезні масштаби руйнувань і збитків, завданих Україні, котрі приголомшили навіть тих європейців, країни яких теж зазнали збройного нападу й ворожої окупації. Нашу батьківщину по праву зарахували до тих держав, що надзвичайно постраждали в роки Другої світової війни, яка стала найбільш масштабною трагедією в історії українського народу.

Таким чином, насамперед через сукупність вагомих об'єктивних факторів — воєнно-стратегічного, геополітичного, економічного, демографічного, історико-культурного та духовного — Україна в роки війни стала настільки помітним чинником антигітлерівської коаліції, що завдяки цьому отримала цілком законне право бути серед 46 країн — засновниць Організації Об'єднаних Націй. Звичайно, порушуючи на цих законних фактичних та правових підставах питання про членство Української РСР в ООН, сталінське керівництво мало на меті аж ніяк не інтереси власне України, а в першу чергу посилення міжнародного впливу Радянського Союзу. Це ж саме стосується й питання кордонів. Відстоюючи визнання лідерами країн антигітлерівської коаліції нових західних кордонів СРСР, Сталін вирішував питання не української соборності, а російських імперських інтересів.

Розв'язуючи власні геополітичні проблеми, супердержава, у складі якої перебувала Україна, опосередковано грала на користь українських національних інтересів. Треба визнати, що дві кардинальні складові українського питання — здобуття державної незалежності та об'єднання етнічних українських земель — були принципово та реально розв'язані в складі СРСР і саме за наслідками Другої світової війни. Зокрема, рішення Ялтинської конференції лідерів трьох великих держав (лютий 1945 р.) стосовно України, а саме щодо західних кордонів СРСР (що стало фактом легітимності входження до складу України західноукраїнських земель) і щодо конституювання України як члена майбутньої міжнародної організації, — одні з небагатьох, які успішно реалізувалися на користь українського народу та світової співдружності. Як держава-засновниця ООН Україна брала участь у розробці Статуту цієї організації, формуванні її структури, органів та установ.

Рішення Ялтинської конференції лідерів держав антигітлерівської коаліції заклали основи післявоєнного світового устрою, водночас вони були важливим моментом у поступовому надбанні Україною історично вистражданої державності та певних рис суб'єкта міжнародного права.

Отже, впродовж ХХ ст. Україна в запеклій боротьбі намагалася вибороти собі державну незалежність і самостійне місце серед європейських держав під час національної революції 1917—1920 рр., пережила три голодомори, була ареною найзапекліших битв Другої світової війни, після якої увійшла до історії як одна з держав-засновниць Організації Об'єднаних Націй. Тим самим вона отримала вагомий потенціал для перетворення з об'єкта міжнародних відносин на суб'єкт світової дипломатії. Міжнародна діяльність України в період 1945—1990 рр. була здебільшого зорієнтована на участь в роботі ООН та інших міжнародних організаціях. Це давало можливість інформувати світову громадськість про життя країни, брати участь в обговоренні світових та регіональних міжнародних проблем, вносити свої пропозиції. Звичайно, працівники української зовнішньополітичної служби як невід'ємна частина радянської дипломатії були позбавлені можливості реалізовувати самостійну міжнародну політику. Але, виховані на кращих традиціях світової дипломатії, українські зовнішньополітичні працівники досить часто проявляли ініціативу, зокрема під час роботи делегації УРСР як непостійного члена Ради Безпеки ООН в 1948—1949 рр. В 70-ті рр. українські дипломати в ООН ініціювали обговорення низки питань щодо країн, які стали на шлях самостійного розвитку.

Українська РСР була однією з основ фундаменту СРСР. Тому в умовах глобального протистояння часів холодної війни, особливо в її ідеологічних та геополітичних аспектах, так зване українське питання іманентно було присутнє постійно. Але загострення воно набувало у вирішальні періоди конфронтації СРСР та США. Стратегія холодної війни, як відомо, передбачала непримиренне системне протистояння комуністичного колективізму і західного індивідуалізму, командної і ринкової економіки, однопартійного тоталітаризму і багатопартійної демократії. І, як не парадоксально, фактично до 1980-х рр., незважаючи на досить активну лобістську діяльність національно-патріотичних кіл української діаспори в США, Радянський Союз найчастіше розглядався Вашингтоном як єдине ціле, а не як конгломерат різних народів, кожний із яких мав власну національну історію.

До приходу в Білий дім адміністрації Д. Ейзенхауера політика США в українському питанні ґрунтувалася на принципах, закладених в документі “Цілі Сполучених Штатів стосовно Росії”, розробленому Державним де-

партаментом для Ради національної безпеки в серпні 1948 р. У ньому констатовалося, що США не зацікавлені в підштовхуванні українського сепаратизму, оскільки це могло б зіпсувати відносини з Росією, яка обов'язково не визнає незалежність України. До того ж, відзначалося далі, “український народ навряд чи здатний взяти на себе відповідальність за проблеми незалежності перед фактом великої російської протидії”. Проте, якщо український народ на ділі продемонструє помилковість таких суджень, він підтвердить “моральне право України на самостійний статус”. Отже, не бажаючи створювати додаткові проблеми у відносинах з Москвою і балансує між політикою ізоляціонізму та інтервенціонізму, Вашингтон ставив українське питання скоріше в ідеологічному, ніж у практично політичному аспекті й розглядав його в контексті російської, або радянської, політики, не поспішаючи з форсуванням його. Єдиним практичним кроком був дозвіл держдепартаменту США на організацію передач “Голосу Америки” українською мовою 1949 року⁹.

Такий самий підхід був характерний і для адміністрації Д. Ейзенхауера, початок президентства котрого майже збігся із смертю Сталіна та придушенням збройної боротьби ОУН-УПА в Західній Україні. Взв'язавши на озброєння доктрину визволення, яку пропагував держсекретар Дж. Даллес, США фактично лише використовували українських борців за незалежність в ідеологічній війні проти СРСР, не подаючи їм вагомої політичної та матеріальної допомоги.

В умовах радянського контролю над Східною Європою, жорсткого протистояння з німецького питання, кровопролитної корейської війни (1950—1953 рр.) офіційний Вашингтон не бажав утягуватися у можливий військовий конфлікт проти СРСР заради локального за тих геостратегічних умов українського питання.

Народні повстання в Угорщині та Польщі 1956 р. і демократична весна, придушена в Чехословаччині 1968 р., як свідчать нові дослідження українських істориків на основі раніше закритих архівних матеріалів, істотно вплинули на розвиток дисидентського руху в УРСР. Їх “згубний” вплив на українців, зокрема мешканців Західної України, викликав особливу тривогу серед партійно-державного керівництва СРСР.

Українське питання актуалізувалося в роки заключного етапу протистояння часів холодної війни. Воно було важливою складовою курсу США, спрямованого на забезпечення мирної внутрішньої еволюції СРСР та всього радянського блоку. З часом багаторічні зусилля в цьому напрямку призвели до того, що проблема пригнобленої України переросла рамки суто психологічної війни проти СРСР. 1979 р. в результаті дипломатичного втручання США був звільнений український історик Валентин Мороз та троє інших дисидентів в обмін на лідера чилійських комуністів Луїса Корвалана. Адміністрація Р. Рейгана поставила національне питання в центр свого курсу щодо Москви. Радянські дисиденти, борці за розпад СРСР стали совістю вільного світу. Так, після смерті відомого українського дисидента Валерія Марченка сам президент Рейган із жалем та обуренням сповістив світ про його загибель.

Українське питання по-новому актуалізувалося за часів перебудови в СРСР. У другій половині 80-х рр., наприклад, в США діяла спеціальна комісія на чолі з конгресменом Д. Майком і відомим дослідником історії України Д. Мейсом, що ініціювала слухання в Конгресі питання про штучно спровокований радянською владою голодомор в Україні 1932—1933 рр., який був справжнім актом етногеноциду проти українського народу. Особливого загострення ідеологічні баталії дістали після аварії на Чорнобильській АЕС 1986 р. “Завдяки” цій трагічній події про Україну

знову заговорили в світі як про суб'єкт, який формально не є органічною частиною Росії (див.: Барановська Н.П. Україна—Чорнобиль—світ. — К., 1999).

“Оксамитові революції” в країнах Центральної та Східної Європи радикально змінили геополітичну ситуацію навколо України. Проте, виходячи з ідей “регулювання” незворотного в умовах глибокої системної суспільної кризи процесу розпаду СРСР, президент США Дж. Буш-старший до останнього моменту намагався допомогти М. Горбачову зберегти “оновлений Союз”.

Новий історичний етап у розвитку вітчизняної зовнішньої політики розпочався з 16 липня 1990 р., коли Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України. В названому важливому документі зазначалося, що Україна “як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій”¹⁰.

Але справжнє повернення незалежної України до світової спільноти сталося трошки згодом. Спочатку потрібно було створити сприятливі передумови для об'єктивного прийняття нової держави на політичній мапі Старого континенту, адже до остаточного колапсу колись могутнього СРСР жодна держава, споглядаючи за розгортанням балканської трагедії, не поспішала з радикальним кроком — визнанням факту незалежності колишніх радянських республік.

Виступаючи 2 серпня 1991 р. в Києві, президент США Дж. Буш відмовляв українців від ідеї націоналізму, з якою асоціювалась спроба здобути незалежність від Москви. Про суспільні настрої в Києві на той час свідчив один із плакатів: “Якщо бути частиною імперії так гарно, чому США вийшли з складу однієї з них?”. Але навіть після проголошення 24 серпня 1991 р. Акта про незалежність України, в жовтні 1991 р. Буш відверто заявляв, що побоюється суверенізації радянських республік, оскільки розпад СРСР призведе до непотрібних Америці хаосу і дестабілізації становища в Європі. Значущим фактором, що визначив досить швидке визнання України після референдуму 1 грудня 1991 р., стала важливість голосів 750 тис. американців українського походження на президентських виборах у листопаді 1992 р.

Прологом третього тисячоліття стали події 90-х рр. ХХ ст., пов'язані з народженням нових незалежних держав, у тому числі однієї з найбільших в Європі — України. Четвертий протягом минулого століття прорив нашої держави до незалежності відбувся за умов виникнення нового світового порядку.

В історії міжнародних відносин одним із структурних елементів наукового аналізу є поняття системи міжнародних відносин, яка зазвичай формується внаслідок певних епохальних історичних подій, що змінюють дипломатичний ландшафт, формують нові “правила гри”, які залежать від певних обставин, співвідношення сил на міжнародній арені.

В хронологічних рамках ХХ ст. можна виокремити Версальсько-Вашингтонську систему міжнародних відносин, яка стала наслідком політики країн-переможниць у Першій світовій війні та врешті-решт через гострі геостратегічні протиріччя привела світ до Другої світової війни. Ялтинська система міжнародних відносин була сформована країнами антигітлерівської коаліції за результатами війни, вона характеризувалася біполярним протистоянням СРСР та США, Організації Варшавського договору та Північноатлантичного альянсу, Ради Економічної Взаємодопомоги та Європейського Економічного Співтовариства за часів фактично

“третьої світової”, або холодної, війни. Загалом можна вважати, що ця “модерна” система міжнародних відносин проіснувала до кінця 80-х рр. XX століття.

Ідея “модерну” ґрунтувалася на формаційному баченні всесвітньої історії як втілення прогресивного процесу розвитку. Він був покликаний створити історичні передумови для універсалізації долі людства. Розпад СРСР в 1991 р. можна вважати символічним Рубіконом між модерною та умовно названою “постмодерною” системами міжнародних відносин.

Завершення холодної війни в її традиційних формах, звичайно, стимулювало інтенсивну геостратегічну реструктуралізацію на глобальному та регіональному рівнях. Цей процес фактично було започатковано операцією “Буря в пустелі” під час війни (серпень 1990 — лютий 1991 р.) в Перській затоці та зафіксовано косовською операцією НАТО (березень—червень 1999 р.). Реально залишилась єдина супердержава — США ¹¹.

Припинення існування соціалістичного табору створило умови для виникнення єдиного світового ринку, не обмеженого ідеологічними бар’єрами між державами різної соціально-політичної орієнтації, об’єднаного ідеями конкуренції та сучасними інформаційними технологіями. Організаційним втіленням цієї тенденції стала Всесвітня торговельна організація (ВТО) ¹².

Зростає взаємозалежність країн та народів, посилюється роль зовнішніх чинників у внутрішньому національному розвитку, поступово формується глобальний економічний, інформаційний, науково-технічний простір.

Із зникненням так званого “другого світу”, тобто соціалістичних держав, “перший світ” — розвинуті країни Заходу — об’єктивно не зацікавлений, аби йому протистояли країни колишнього “третього світу”, що визволили від колоніалізму та встали на шлях самостійного розвитку. Постмодерністська стратегія Заходу полягає в нейтралізації самої загрози виклику. Незважаючи на високу конкурентоспроможність західної промисловості, їй “дозволяється” користуватися протекціоністськими засобами захисту своєї економіки, аналогічні дії країн, що розвиваються, засуджуються. Україна досить часто впродовж останнього десятиріччя ставала жертвою різноманітних “антидемпінгових розслідувань”. Майже повсякденною стає цинічна практика подвійних стандартів на міжнародній арені.

Нову систему міжнародних відносин фактично закріпили ядерні випробування, проведені в травні 1998 р. Індією і Пакистаном, та складні суперечливі дискусії щодо реформування Ради Безпеки ООН. Об’єктивно формується багатополосний світ, провідними потугами якого можуть бути ядерні держави, адже ексклюзивний клуб їх поступово розширюється. Ядерна зброя стає політичною зброєю недопущення ядерної війни ¹³.

Водночас процес гіпотетичного виникнення багатополосної системи міжнародних відносин може затягнутись на декілька десятиріч, якщо, звичайно, “незапланований” розпад таких держав-цивілізацій, як Російська Федерація (котра оточена регіонами, що розвиваються динамічніше, ніж вона сама, тому російський простір може бути розірваний між потужнішими полюсами багатополярного світу), Китайська Народна Республіка, Індія в черговий раз не перетворить процес формування постмодерної системи міжнародних відносин на непередбачуваний хаос.

Поки що характеристики параметрів “перехідного етапу” визначаються посиленням тенденції розмивання класичної внутрішньої та зовнішньої політики, головні риси яких стають майже ідентичними. Проблемним стає виживання традиційних національних держав в умовах глобалізації. Концепція “гуманітарної інтервенції” нівелює принцип національного суверенітету, який з часів Великої французької революції кінця

XVIII ст. був фундаментом міжнародного права. Національна ідея стає передумовою забезпечення самовиживання. Важливе стратегічне завдання — пошук національними державами нової ідентичності.

Глобальна комп'ютерна мережа Інтернет реорганізує форми та суб'єктів міжнародних відносин. Хоча держави залишаються головними суб'єктами міжнародних відносин, посилюється роль наднаціональних інституцій, транснаціональних корпорацій, неурядових організацій. Водночас країни, які опинилися поза “віртуальним співтовариством”, виключаються з поділу праці в народжуваній інформаційній цивілізації¹⁴.

Історична мета світу модерну, спрямована на створення глобального громадянського суспільства, суперечить прагматичній політиці, яка покликана гарантувати високий рівень життя для розвинених країн за рахунок населення інших країн¹⁵. Промовистий приклад такої політики — рішення адміністрації Дж. Буша-молодшого про відмову США від дотримання Кіотської угоди про обмеження емісії газів, які руйнують озоновий шар.

З того часу, як Захід відмовився від єдиної формаційної перспективи і тим самим протипоставив себе решті світу, приреченому бути експлуатованим об'єктом, замість того аби виходити до єдиної планетарної постіндустріальної цивілізації, ключовою проблемою стає пошук загальнолюдської перспективи¹⁶. Дискредитація патріотизму, принципу єдиного громадянства відбувається значно швидше, ніж підключення народів до глобальної нормативної системи загальнолюдських цінностей. Глобальний світ поки що не готовий ефективно співробітничати заради вирішення світових та регіональних проблем. Сізіфовою працею виглядають намагання витворити більш справедливий світовий порядок.

Отже, Україна стала незалежною в умовах, коли світ радикально змінився. Це ставить нашу країну перед стратегічним викликом — ефективною адаптацією до об'єктивно існуючих умов сучасної системи міжнародних відносин, яку ми вище стисло охарактеризували.

Основним завданням національної держави стає забезпечення конкурентної спроможності в жорстко прагматичних обставинах, адже процес глобалізації досить відчутно обмежує свободу маневру керівних кіл новоутворених держав пострадянського простору¹⁷.

Вже стали тривіальними роздуми про вигідне геополітичне становище України, територія якої розташована між Заходом та Сходом, між багатою Північчю та бідним Півднем. Отже, геостратегія стимулює реалізацію принципу багатовекторності у зовнішній політиці України. Інша справа, яким конкретним змістом в процесі міжнародної діяльності наповнюється це поняття. Важливо не бути заручниками чужої геополітики, реалізуючи власну “проукраїнську” геополітику.

З часу проголошення Декларації про державний суверенітет (липень 1990 р.) Україна заявила про себе як нейтральну країну, що відмовляється від ядерної зброї. Тому проблема успадкованої ядерної потуги колишнього СРСР впродовж першої половини 90-х рр. залишалась особливо гострою. До вирішення цього питання Україна перебувала у фактичній дипломатичній ізоляції. В цих умовах відбувалася дискусія з проблем визначення певної пріоритетності в ієрархії національних інтересів.

Постанова Верховної Ради України від 2 липня 1993 р. “Про основні напрямки зовнішньої політики України” визначила стратегічну спрямованість зовнішньополітичного курсу. Найважливішим критерієм оцінки зовнішньополітичної діяльності було визнано повне та ефективно забезпечення національних інтересів України.

До основної групи національних інтересів належать: стратегічні, пов'язані з забезпеченням національної безпеки та захистом політичних,

економічних інтересів, спрямованих на інтеграцію вітчизняної економіки до світового господарства, регіональні, субрегіональні, локальні, пов'язані із забезпеченням різноманітних внутрішніх потреб України.

Стаття 18 Конституції України 1996 р. наголошує, що “зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права”¹⁸. Принципові підходи до реалізації зовнішньополітичної діяльності України, сформовані у згаданій постанові Верховної Ради 1993 р., проходять випробування в реальних умовах міжнародних відносин. Зупинимося на критичному аналізі деяких з них:

співробітництво з усіма зацікавленими партнерами, уникнення залежності від окремих держав чи груп держав. Можна констатувати, що, на жаль, Україна досить часто опинялася в залежності від рішень насамперед провідної трійки стратегічних союзників — Росії, США, Європейського Союзу;

розбудова своїх двосторонніх та багатосторонніх відносин з іншими державами та міжнародними організаціями на основі принципів добровільності, взаємоповаги, рівноправності, взаємовигоди, невтручання у внутрішні справи. Цих норм міжнародного права Україні важко було дотримуватися насамперед у відносинах з Міжнародним валютним фондом;

засудження війни як знаряддя національної політики, незастосування сили та загрози силою при вирішенні будь-яких міжнародних спорів, вирішення їх виключно мирними засобами. Додержання принципу неподільності міжнародного миру та міжнародної безпеки. Зазначимо, що Україна послідовно дотримується цих принципів, бере активну участь у миротворчих операціях ООН від Балкан до Африки;

відсутність територіальних претензій до сусідніх держав та невизнання територіальних претензій до себе. Підкреслимо, що важливим здобутком десяти років зовнішньої політики незалежної України стало врегулювання прикордонних питань з сусідніми державами. Водночас ще потребує доопрацювання процес демаркації кордону, наприклад з Росією;

неухильне дотримання міжнародних стандартів прав людини, забезпечення прав національних меншин на своїй території та вжиття належних заходів щодо збереження самобутності зарубіжних українців згідно з нормами міжнародного права. Треба визнати, що Україна, на щастя, уникала проблем з національними меншинами, водночас Рада Європи має претензії до дотримання прав людини;

пріоритет загально визнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права та сумлінне виконання всіх своїх міжнародних зобов'язань. Зазначимо, що Україна послідовно виконала свої зобов'язання в сфері роззброєння та контролю над озброєннями, але існують проблеми з дотриманням зобов'язань перед Радою Європи, які негативно впливають на імідж держави, та ще не вирішені питання з вступом до Всесвітньої торговельної організації, що не найкращим чином позначається на національній економіці;

опора в своїй зовнішній політиці на фундаментальні людські цінності та засудження подвійних стандартів у міжнародних відносинах. Постмодерна політика є досить цинічною справою, яка не підпадає під моральні критерії. Як казали ще за часів Римської імперії, що дозволено Юпітеру, заборонено бичу. Україна дуже часто сама була жертвою подвійних стандартів, особливо в антидемпінгових розслідуваннях щодо її продукції;

відсутність збройних сил інших держав на українській території та нерозміщення іноземних військ на території інших держав без їх ясно ви-

словленої згоди, крім випадків застосування міжнародних санкцій, відповідно до Статуту ООН. В рамках компромісу з Росією Україна була вимушена погодитись на двадцятирічну оренду військово-морських баз Севастополя;

здійснення непримусових санкційних заходів відповідно до норм міжнародного права тільки у випадках міжнародних порушень, які шкодять Україні. Санкції проти Югославії, Іраку, Лівії завдали відчутних збитків національним економічним інтересам, які так і не були компенсовані Україні;

використання Збройних сил тільки у разі агресії чи інших збройних зазіхань на українську територію, цілісність та недоторканність державних кордонів або при виконанні своїх міжнародних зобов'язань. На щастя, Україна використовує свої війська тільки в рамках мандатів міжнародних миротворчих операцій, що позитивно впливає на її імідж¹⁹.

Спираючись на вищенаведені засади, Україна проводить досить активну, гнучку та збалансовану зовнішню політику, розвиваючи двосторонні міждержавні відносини, розширюючи участь в європейському інтеграційному процесі, взаємодіючи з державами СНД. Протягом 2000—2001 рр. Україна виконувала функції непостійного члена Ради Безпеки ООН, безпосередньо впливаючи на вирішення найважливіших проблем сучасності.

Основні загрози Україні в постмодерній системі міжнародних відносин походять від економічної неефективності, матеріальної бідності більшості громадян країни, низької конкурентної спроможності в галузі високих технологій, хіба що за винятком космічної промисловості. Наприклад, американська аналітична структура “Херітідж фаундейшн” та впливова газета бізнесових кіл “Уолл-стріт джорнел” щорічно на основі п'ятидесяти різних показників складають свого роду “хіт-парад” світових економік. У 2000 р., який формально став першим роком припинення економічної стагнації держави, Україна посіла за цим рейтингом лише 133 позицію²⁰.

Не меншою загрозою для національної безпеки є напруження у відносинах Росії та Заходу. Дотримуватись нейтралітету за цих обставин надзвичайно важко, якщо можливо взагалі, поки інтереси Росії та провідних країн Заходу конфліктуватимуть з багатьох проблем. Це, зокрема, стосується майбутнього самої України. Якщо Захід декларує бажання бачити Україну вільною, демократичною, заможною, адже саме такою вона може бути незалежною від Росії, то остання бачить Україну в сфері своїх життєво важливих національних інтересів. Саме в пошуку перманентного балансу сил і буде полягати мистецтво української дипломатії.

Лише зовнішньополітичні успіхи неспроможні вивести Україну з кризи. Водночас в процесі прийняття внутрішньополітичних рішень необхідно враховувати їхні міжнародні аспекти, інакше ці рішення неможливо буде реалізувати або це приведе до непередбачених наслідків. Впродовж 90-х рр. Україна уклала та виконує понад дві тисячі міжнародно-правових документів.

Україна цивілізовано владнала всі проблеми зі своїми сусідами, гідно увійшла в європейське та світове співтовариство. Заради зміцнення миру і безпеки Україна добровільно відмовилася від одного з найпотужніших в світі ядерних арсеналів. Цей безприкладний акт, здійснений на самому світанку нашої державності, був реальним, а не декларованим доказом і виявом рішучості ставити над усе інтереси людства. Наступним кроком, продиктованим такою ж вищою відповідальністю, було закриття Чорнобильської АЕС, значення якого ще не до кінця належно оцінено світовим співтовариством.

Минає період радикальних зовнішньополітичних проривів, якими стало широке міжнародне визнання України, формування договірно-правової бази відносин із найважливішими партнерами. Настав час буденної предметної роботи, спрямованої на прагматичний захист національних інтересів нашої держави.

На новому історичному етапі багатовекторність української зовнішньої політики слід розуміти як розвиток і підтримку відносин із багатьма країнами, а не просто напрям руху держави в системі міжнародних координат. Наш вибір визначений — це європейська інтеграція України. На цьому тернистому шляху нашої державі ще треба подолати немало перешкод. Насамперед це стосується вміння захищати національні економічні інтереси, без чого неможлива ефективна участь у міжнародному поділі праці, та послідовно поліпшувати імідж України в світі проведенням реальних реформ і курсу на вдосконалення законодавства та демократизацію українського суспільства. “Необхідно визнати, — цілком відверто говорив у своєму виступі на конференції “Українська зовнішня політика і дипломатія: десять років незалежності” (Київ, квітень 2001 р.) міністр закордонних справ України А. Зленко, — що ми ще тільки маємо продемонструвати реальну послідовність зусиль і на європейському напрямі, і у втіленні демократичних цінностей усередині України, так само як і в просуванні економічних реформ. Тобто нам ще необхідно скласти іспит на незмінність наших загальнодержавних орієнтирів”²¹. Для України немає іншого вибору, як включатись у глобальні процеси, зберігаючи та зміцнюючи при цьому себе як державу, піклуючись про власну національну ідентичність. Від вирішення цього завдання залежить спроможність нашої країни адаптуватися до складного світу ХХІ ст., а значить, і доля кожного з громадян України.

Піднесенню міжнародного авторитету Української держави у світі на сьогоденному складному етапі суспільного розвитку повинні сприяти не лише державні діячі, дипломати, підприємці, але також, і не в останню чергу, науковці — їм належить ширше висвітлювати її героїчне минуле, показувати її потенційні економічні можливості, духовні надбання світового значення та багаті історичні традиції міжнародного спілкування українського народу. У зв’язку з цим слід сказати про деякі перспективи історичних досліджень власне зовнішньої політики України.

Насамперед наголосимо на певних досягненнях на цьому поприщі. Створені праці українських дослідників, які, узагальнюючи матеріал, дають картину розвитку національної зовнішньої політики. Мова йде, зокрема, про фактологічно змістовні монографії Івченко О. Г., Овсія І. О. і Литвина В. М., підготовлений в Інституті історії України НАН України науковий збірник “Україна в європейських міжнародних відносинах”²². Оpubлікована низка книг, присвячених загальносистемним проблемам історії міжнародних відносин. У першу чергу — це доробок співробітників Інституту міжнародних відносин КНУ ім. Т. Шевченка та Дипломатичної академії МЗС України²³. На жаль, дуже мало видавалося протягом 90-х рр. збірників дипломатичних документів, різноманітної довідкової літератури²⁴.

За винятком українсько-російських, українсько-американських та українсько-канадських відносин, майже цілину становлять проблеми наукового аналізу двостороннього співробітництва України, навіть з провідними європейськими державами, хіба що знову-таки за винятком українсько-польських та українсько-німецьких відносин. Маловивченими залишаються проблеми транскордонного співробітництва України, роль української діаспори в світі та національних меншин в Україні у розвитку міжнародних стосунків нашої держави. Вітчизняним дипломатам поки що

не вистачає часу на написання мемуарної літератури. На жаль, цей цікавий сегмент історіографії не перевидається з відповідними науковими коментарями.

Враховуючи, що, як вже відзначалося, на історичну долю українського народу значний вплив справляли зовнішні, міжнародні фактори, доречно на новій методологічній й джерельній базі повернутися до проблематики історії міжнародних зв'язків України й українського народу, особливо часів його державності, наприклад до зовнішньої політики УРСР в період 1944—1990 рр. у контексті перебігу історії “холодної війни” тощо.

Отже, пріоритетними напрямками подальших наукових досліджень в цій сфері нам видаються такі: наукове опрацювання збірників документів із історії зовнішньої політики України від найдавніших часів, перевидання мемуарів найвідоміших українських дипломатів, розвиток досліджень двосторонніх відносин, підготовка праць з історії європейського напрямку зовнішньої політики України, видання хронік історії міжнародних відносин України, дослідження діяльності України в міжнародних організаціях, включно з ООН та низкою регіональних структур, розробка методики компаративних міждисциплінарних досліджень в галузі історії міжнародних відносин, дипломатії, міжнародного права, ґрунтовні історіографічні розвідки цього напрямку наукових досліджень.

Нарешті, фахівцям із всесвітньої історії та історії міжнародних відносин важливо об'єднати свої зусилля в написанні фундаментальної історії міжнародних відносин України.

¹ Макиавелли Н. Государь. — М., 1990. — С. 28.

² Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI—XVIII ст. — К., 1998.

³ Thomas Niprerau. Nachdenken über die deutsche Geschichte. — München, 1986. — S. 24.

⁴ Леп'явко С. А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561—1591). — Чернівці, 1999.

⁶ Кисинджер Г. Дипломатія. — М., 1997. — С. 123.

⁷ Камінський Є., Дашкевич А. Політика США щодо України. Витоки. Концепції. Практична еволюція. — К., 1998.

⁸ Гаїдуков Л. Ф. Народний комісаріат закордонних справ УРСР: утворення та розгортання діяльності // Вісник Київського університету. Міжнародні відносини. — 1997. — Вип. 6. — С. 57.

⁹ Віднянський С. Українське питання в контексті “холодної війни” (1944—1991 рр.) // Розбудова держави. — 2000. — № 7—12. — С. 147.

¹⁰ Україна на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів. — К., 1998. — С. 40.

¹¹ Бжезинський З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. — М., 1999. — С. 61.

¹² Hans-Peter Martin, Harald Schumann. Die Globalisierungsfalle. Der Angriff auf Demokratie und Wohlstand. — Hamburg, 1998. — S. 64.

¹³ Гречанинов В. Україна та її ядерні можливості. Ілюзії та реальність // Віче. — 1999. — № 12. — С. 93.

¹⁴ Сорос Дж. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности. — М., 1999. — С. 263.

¹⁵ Неклесса А. Реквием XX века // Мировая экономика и международные отношения. — 2000. — № 2. — С. 5.

¹⁶ Панарин А. С. Политология. — М., 1999. — С. 428.

¹⁷ Кремень В., Ткаченко В. Україна у контексті глобалізму. — К., 1998. — С. 17.

¹⁸ Конституція України. — К., 1996. — С. 8.

¹⁹ Україна на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів. — К., 1998. — С. 32—54.

²⁰ Голос України. — 2000. — 11 листопада.

²¹ Дзеркало тижня. — 2001. — 21 квітня.

²² І в ч е н к о О. Г. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. — К., 1997; О в с і й І. О. Зовнішня політика України від давніх часів до 1944 р. — К., 1999; Л и т в и н В. М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.). — К., 2001; Україна в європейських міжнародних відносинах. Науковий збірник. — К., 1998.

²³ Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945—70-ті роки). — К., 1999.

²⁴ Міжнародні договори України. — Т. 1. (1986—1990). — К., 1997; Україна на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів. — К., 1998; Дипломатія сучасної України. — К., 1997; Дипломатичний корпус. Довідник МЗС України. — К., 1999; Р у д е н к о Г. М. Україна дипломатична. — К., 1999; С т р е л ь с ь к и й Г. В. Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917—1920 рр.) Біографічний довідник. — К., 2000; Україна і Європа (1990—2000 рр.). Ч.1. Україна в міжнародних відносинах з країнами Центральної та Південно-Східної Європи. Ч.2. Україна в міжнародних відносинах з країнами — членами Європейського Союзу. Анотована історична хроніка. — К., 2001.